

سنة الفجر

دانشگاه الزهراء (س)

دانشکده ادبیات، تاریخ و زبانها

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته تاریخ گرایش اسلام

عنوان

ساختار نظام دیوانی فاطمیان مصر با تکیه بر کتاب نزهة المقلتین فی اخبار الدولتین

استاد راهنما

خانم دکتر فاطمه جان احمدی

استاد مشاور

آقای دکتر احمد بادکوبه هزاوه

دانشجو

نسرین رحمتی

بهمن ۱۳۹۰

کلیه دستاوردهای این تحقیق متعلق
به دانشگاه الزهرا (س) است.

ذخیرہ ی خدا، ہمدی منظر (ع)

کہ ہستی ما از لطف وجود ایشان است. آن عالم تحقیقی کہ با آمدن اوست کہ علم، کمال می یابد و بشریت بر سعادت میرسد.

و

پدر و مادر عزیزم

کہ کسب علم را از ارشاد ناسته و مشوق من در این وادی بودند. در شکر از زحماتشان قول پروردگلام بہترین است؛ بنا بر این می گویم:

«رَبِّهِ ارْحَمُهُمَا كَمَا رَبَّيَانِي صَغِيرًا»

(اسراء، ۲۴)

تقدیر و تشکر

خداوند منان را شاکرم که در محطه محطی زندگی یاورم بوده و با عنایت خاص خود توفیق کسب علم و دانش را به من اعطا فرمود. از اومی خواهم که این

علم حجاب وصال به او نشود و مرا از او دور نکند.

صمیمانه ترین تشکر و قدردانی را تقدیم استاد دکتر اندرز و عزیزم سرکار خانم دکتر جان احمدی می‌نمایم که با راهنمایی‌های عالمانه و سعی صدر و وقت فراوان،

راهنمایی ایجاب در انجام این پژوهش بودند.

همچنین از استاد دکتر آقای دکتر باذکوبه خراوه که در طی این دوره، در جهت پربارتر بودن این تحقیق، مرا ارشاد فرمودند، کمال تشکر و قدردانی را دارم.

از اساتید ارجمند جناب آقای دکتر بارانی و جناب آقای دکتر عودی که زحمات و دوری این پایان نامه را قبول کردند نیز سپاسگزارم.

چکیده

خلافت فاطمیان در سال ۲۹۷ ه.ق، پس از سال‌ها فعالیت داعیان آن در افریقایه بر پا شد و پس از شصت سال مرکز خلافت آن به مصر منتقل شد، که تا سال ۵۶۷ ق دوام یافت. این دولت دارای یکی از گسترده‌ترین تشکیلات اداری و دیوانی بود که در نزدیک به سه قرن خلافت آنان بنا به مقتضیات تغییر و توسعه یافته بود. تشکیلات دیوانی فاطمیان در مصر که پس از ورود المعز، توسط یعقوب بن کلاس و عسلوج بن حسن و بر میراث اخشیدیان بنیان شد، تا سالیان متمادی اساس نظام دیوانی آنها را تشکیل می‌داد. هر چند به مرور ایام و با توجه به مقتضیات زمان و شرایط جدید، دچار تغییر و تحول هم شد. یکی از مهمترین آثار دیوانی عصر فاطمیان که تصویری درست و روشن از وضعیت نظام اداری و دیوانی فاطمیان ارائه می‌دهد کتاب *نزهة المقلتین فی اخبار الدولتین* تألیف ابن طویر است که در شمار نخستین منابع دیوانی این عصر بشمار می‌آید. ابن طویر (۵۲۶-۶۱۷ ق) نویسنده این اثر در عین تبحر و خلاقیت ضمن بیان اجمالی تاریخ دولت فاطمیان، اسامی دیوان‌های آنان و نیز حوزه‌ی فعالیت هر یک را توضیح داده است. این کتاب به این دلیل که توسط یکی از صاحب‌منصبان دیوانی دولت فاطمی نوشته شده و نیز دارای جامعیت و اختصار است، در پایان نامه حاضر مبنای برای بررسی نظام دیوانی فاطمیان قرار گرفت. نگارنده در این پژوهش در صدد پاسخگویی به سؤال‌های زیر است: اهمیت کتاب *نزهة المقلتین* چیست؟ نظام دیوانی فاطمیان مصر در کتاب *نزهة المقلتین* چگونه به تصویر کشیده شده است؟ منابع ابن الطویر کدامند و چه کسانی از مستندات او بهره برده‌اند؟ روشن است که بنا به محتوای پرسش‌های پژوهش‌روش تحقیق نگارنده، روش توصیفی-تحلیلی مبتنی بر اطلاعات و داده‌های منابع تاریخی-دیوانی است.

واژگان کلیدی: ابن طویر، کتاب *نزهة المقلتین*، دیوان، دیوانسالاری، فاطمیان.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
مقدمه	
فصل اول: کلیات پژوهش	۱
۱-۱: طرح مسأله	۲
۲-۱: سوالات پژوهش	۳
۳-۱: فرضیات پژوهش	۳
۴-۱: اهداف و ضرورت پژوهش	۴
۵-۱: تعریف و تحدید واژگان	۴
۶-۱: معرفی پیشینه ی پژوهش	۶
۷-۱: معرفی منابع پژوهش	۱۱
۱-۷-۱: آثار دیوانی وادبی	۱۱
۲-۷-۱: منابع تاریخی	۱۳
۱-۲-۷-۱: تواریخ اختصاصی	۱۳
۲-۲-۷-۱: تواریخ عمومی	۱۷
۳-۷-۱: کتاب های تراجم	۱۹
فصل دوم: شکل گیری نظام اداری دولت فاطمیان	۲۰
۱-۲: شکل گیری دولت فاطمی	۲۱
۲-۲: نگاهی اجمالی بر نظام سیاسی-اداری فاطمیان	۲۴
۳-۲: روند شکل گیری نظام دیوان سالاری در دولت فاطمیان مصر	۲۹

۳۴	۴-۲: ریاست صاحبان دیوان ها و عزل و نصب آنها
۳۶	۵-۲: مقرری صاحبان دیوان ها و کارکنان آنها
۳۷	۶-۲: جایگاه اهل ذمه در دیوان های دولت فاطمی
۴۰	۷-۲: محل اسقرار دیوان ها
۴۱	۸-۲: زمان تعطیلی دیوان ها
۴۳	فصل سوم: جایگاه ابن طویر در دیوانسالاری نویسی عصر فاطمی
۴۴	۱-۳: نگاهی به زندگی نامه و شخصیت علمی - فرهنگی
۴۵	۲-۳: معرفی کتاب نزهة المقلتين
۴۸	۳-۳: اهمیت کتاب نزهة المقلتين
۵۴	فصل چهارم: نظام دیوانی فاطمیان مصر از منظر ابن طویر
۵۵	۱-۴: سازمان اداری فاطمیان از نظر ابن طویر
۵۸	۲-۴: دیوان های فاطمیان در مصر
۵۹	۱-۲-۴: دیوان های ذکر شده در کتاب نزهة المقلتين
۶۰	۱-۱-۲-۴: دیوانهای اداری
۶۰	۱-۱-۱-۲-۴: دیوان انشاء و مکاتبات
۶۱	۱-۱-۱-۱-۲-۴: روند تشکیل دیوان انشاء در مصر تا زمان فاطمیان
۶۲	۲-۱-۱-۱-۲-۴: ساختار اداری دیوان انشاء
۶۲	۱-۲-۱-۱-۱-۲-۴: رئیس دیوان انشا و جایگاه آن در دیوان دولت فاطمیان
۶۳	۱-۱-۲-۱-۱-۱-۲-۴: وظایف رئیس دیوان انشاء
۶۵	۲-۱-۲-۱-۱-۱-۲-۴: ویژگی های رئیس دیوان انشاء
۶۶	۲-۲-۱-۱-۱-۲-۴: صاحب توقيع

- ۶۸.....صاحب توقيع بالقلم الدقيق فى المظالم.....۱-۲-۲-۱-۱-۱-۲-۴
- ۶۹.....منصب توقيع بالقلم جليل.....۲-۲-۲-۱-۱-۱-۲-۴
- ۶۹.....سایر کارکنان دیوان انشاء.....۳-۲-۱-۱-۱-۲-۴
- ۷۱.....دیوان مظالم۲-۱-۱-۲-۴
- ۷۲.....دیوان مظالم در خلافت فاطمیان مصر.....۱-۲-۱-۱-۲-۴
- ۷۳.....حوزه کاری دیوان مظالم و تفاوت آن با دستگاه قضا۲-۲-۱-۱-۲-۴
- ۷۶.....ویژگی های حاکم مظالم۳-۲-۱-۱-۲-۴
- ۷۶.....روند کار در دیوان مظالم۴-۲-۱-۱-۲-۴
- ۷۸.....دیوان های نظامی۲-۱-۲-۴
- ۷۸.....دیوان جیوش و رواتب۱-۲-۱-۲-۴
- ۷۹.....دیوان جیش۱-۱-۲-۱-۲-۴
- ۸۰.....تقسیم بندی نظامیان۱-۱-۱-۲-۱-۲-۴
- ۸۲.....دیوان رواتب۲-۱-۲-۱-۲-۴
- ۸۶.....دیوان اقطاع۲-۲-۱-۲-۴
- ۸۸.....دیوان جهاد۳-۲-۱-۲-۴
- ۹۰.....وظیفه ی دیوان جهاد.....۱-۳-۲-۱-۲-۴
- ۹۳.....چگونگی اعزام ناوگان برای جهاد۲-۳-۲-۱-۲-۴
- ۹۴.....دیوان های مالی۳-۱-۲-۴
- ۹۵.....دیوان های مالی دیوان های مربوط به دسته اول.....۱-۳-۱-۲-۴
- ۹۵.....دیوان خراجی و هلالی۱-۱-۳-۲-۴
- ۱۰۳.....دیوان ثغور محروسه۲-۱-۳-۱-۲-۴

- ۱۰۶ دیوان جوالی و موارد حشریه. ۳-۱-۳-۱-۲-۴
- ۱۱۰ دیوان احساس ۴-۱-۳-۱-۲-۴
- ۱۱۳ دیوان سعید اعلی وادنی ۵-۱-۳-۱-۲-۴
- ۱۱۴ دیوان اسفل الارض ۶-۱-۳-۱-۲-۴
- ۱۱۵ دیوان کراع ۷-۱-۳-۱-۲-۴
- ۱۱۶ دیوان طراز ۸-۱-۳-۱-۲-۴
- ۱۲۰ دیوان های مالی مربوط به دسته دوم ۲-۳-۱-۲-۴
- ۱۲۰ دیوان نظر ۱-۲-۳-۱-۲-۴
- ۱۲۱ دیوان تحقیق ۲-۲-۳-۱-۲-۴
- ۱۲۲ دیوان مجلس ۳-۲-۳-۱-۲-۴
- ۱۲۵ دیوان هایی که در نزهه المقلتین ذکر نشده. ۲-۴
- ۱۲۵ دیوان عرائف ۱-۲-۲-۴
- ۱۲۵ دیوان الرتیب ۲-۲-۲-۴
- ۱۲۵ دیوان سیده ۳-۲-۲-۴
- ۱۲۶ دیوان کتامین ۴-۲-۲-۴
- ۱۲۷ دیوان شام ۵-۲-۲-۴
- ۱۲۹ دیوان دمشق ۶-۲-۲-۴
- ۱۲۹ دیوان حجاز ۷-۲-۲-۴
- ۱۲۹ دیوان سواد ۸-۲-۲-۴
- ۱۲۹ دیوان ترتیب ۹-۲-۲-۴
- ۱۳۰ دیوان نفقات ۱۰-۲-۲-۴

۱۳۰ دیوان برید ۱۱-۲-۲-۴
۱۳۱ ویژگی های کارکنان برید و وظایف رئیس آن ۱-۱۱-۲-۲-۴
۱۳۲ دیوان برید در زمان فاطمیان ۲-۱۱-۲-۲-۴
۱۳۶ دیوان مفرد ۱۲-۲-۲-۴
۱۳۸ دیوان خاص ۱۳-۲-۲-۴
۱۴۰ فصل پنجم: نتیجه گیری
۱۴۲ فهرست منابع و مطالعات
۱۵۰ پیوست ها

مقدمه

نهضت اسماعیله با مساعی داعیان برجسته ی اسماعیلیه در سال ۲۹۷ق. در مغرب به ثمر نشست و آنان با عنوان «فاطمیان»، خلافتی به موازات خلافت عباسیان بغداد و در جهت رقابت و حتی براندازی آنان شکل دادند و لذا در این جهت و در راستای تحقق اهداف خود، از زمان اولین خلیفه ی خود، عبیدالله المهدی، حملات خود را برای فتح مصر آغاز نمودند تا اینکه در سال ۳۵۸ ق. در زمان چهارمین خلیفه آنان المعزالدین الله مصر فتح شد و با آمدن وی به مصر در سال ۳۶۲ ق.، مرکز خلافت فاطمیان به آنجا منتقل شد. از این پس تا سال ۵۶۷ق. یعنی بیش از دو قرن فاطمیان توانستند سلطه ی خود را بر مصر و برخی دیگر از مناطق اسلامی تثبیت کنند. بی تردید دارا بودن نظام اداری و دیوانی کارآمد یکی از عواملی بود که باعث شد فاطمیان بتوانند مملکت گسترده خود را اداره کنند و مدت مدیدی به خلافت خود ادامه دهند. بنابراین در جهت بررسی این نظام دیوانی پژوهش حاضر صورت گرفته است که متشکل از بخش های زیر می باشد:

فصل نخست، فصل مقدماتی تحقیق است که به طرح مسأله تحقیق، پرسش ها و فرضیه ها، اهداف و ضرورت تحقیق، تعریف واژگان و مفاهیم اصلی تحقیق و همچنین معرفی مهمترین منابع و مطالعات مربوط اختصاص دارد.

فصل دوم به چگونگی شکل گیری دولت فاطمیان و نحوه ی استقرار آنها در مغرب و مصر، نظام سیاسی و اداری آنان در مصر، روند شکل گیری نظام دیوانسالاری در دولت فاطمیان، عزل و نصب رؤسای دیوان ها، حقوق کارکنان آنها و نقش اهل ذمه در دیوان ها و ... پرداخته شده است.

فصل سوم زندگی نامه ابن طویر و نیز اهمیت کتاب نزهةالمقلتین و منابع آن و نیز اینکه چه کسانی از آن روایت کرده اند مورد بررسی قرار گرفته است. بنابراین در این فصل به سه پرسش از پژوهش پاسخ داده شده است.

فصل چهارم سازمان اداری فاطمیان، از نظر ابن طویر به صورت مختصر مورد بررسی قرار گرفته است و از آنجا که این فصل، فصل اصلی این پژوهش می باشد به بررسی دیوان های دولت فاطمی در مصر پرداخته است و دیوان هایی که ابن طویر آنها را در کتاب خود معرفی کرده است مورد بررسی قرار داده و چگونگی نظام دیوانی فاطمیان از منظر وی توصیف شده است. همچنین دیوان هایی که در کتاب نزهةالمقلتین نیامده است نام برده شده و در حد امکان مورد بحث قرار گرفته اند.

فصل اول

کلیات پژوهش

۱-۱: طرح مسأله

اسماعیلیان فرقه ای از شیعیان بودند که پس از امام صادق (ع)، اسماعیل پسر ایشان را امام می دانستند. این فرقه که بنیان آن بنا به قولی از همان زمان امام صادق (ع) بنیاد نهاده شد، از نظر سیاسی در پی تشکیل دولت و براندازی خلافت عباسیان بودند.

آنان پس از گذشت بیش از یک قرن توانستند خواسته ی خود را در جهت برپایی خلافت و دولت، در سال ۲۹۷ ق. در مغرب تحقق بخشند. امامان این فرقه که خود را از فرزندان حضرت فاطمه (س) می دانستند، خلافت خود را «فاطمی» نامیدند.

فاطمیان پس از تشکیل خلافت، در جهت رسیدن به اهداف خود، پس از تصرف مصر در سال ۳۵۸ هـ.ق، مرکز خلافت خود را در سال ۳۶۲ ق. به آنجا منتقل کردند. در مصر بود که آنان با گسترش بیشتر قلمرو حکومتی خود، در جهت اداره آن، در صدد ایجاد یک نظام اداری منسجمی برآمدند. در زمان اولین خلیفه آنان در مصر یعنی المعزالدین الله اساس این تشکیلات اداری و دیوانسالاری ریخته شد و پیوسته این نظام در طول خلافت آنان به تکامل می رسید به گونه ای که تا پایان دولت آنان قلمرو گسترده آنها را به صورت فعال اداره کرد.

برخی از نویسندگانی که در دستگاه دیوانی فاطمیان صاحب منصب بودند (کاتبان دیوانی)، به تألیف کتاب هایی در حوزه تاریخ و یا دیوان های فاطمی اقدام کردند. از این افراد برخی مانند مسبحی و ابن صیرفی که با رویکرد سیاسی، تاریخ نوشته اند و بخش هایی از کتاب های آنان بر جای مانده است، در لا به لای متون تاریخی خود اسامی برخی از دیوان های دولت فاطمی را ارائه کرده اند. برخی نیز مانند ابن صیرفی-در کتاب دیگری-، علی بن خلف و مخزومی در مورد برخی از این دیوان ها، به صورت اختصاصی، کتاب هایی تألیف کرده اند. به دنبال این نویسندگان- که در امر نگارش کتاب هایی در مورد دیوان ها پیشگام بودند- نویسنده ی برجسته ی دیگری همچون ابن طویر ظهور کرد که در صدد تألیف کتابی برآمد که

واجد تاریخ سیاسی فاطمیان و تشکیلات دیوانی آنان باشد. متأسفانه بخش هایی از کتاب وی از بین رفته است اما از آنجا که مقدار نسبتاً قابل توجهی از این کتاب توسط مورخان نامدار قرون بعدی نقل شده است، مورد بازسازی قرار گرفت و اکنون در دست است.

از آنجا که گزارش های ابن طویر نزدیک ترین منبع به زمان فاطمیان است که علاوه بر بیان اسامی دیوان ها به حوزه کاری آنها نیز توجه کرده است و نویسنده ی آن به جهت داشتن مناصب دیوانی و در نتیجه دسترسی به اسناد و منابع اصلی و لازم، مورد وثوق مورخان برجسته قرون بعدی قرار گرفته است؛ اثر ابن طویر اساس تحقیق در این پایان نامه قرار گرفت.

۲-۱: سؤال های پژوهش:

۱-۲-۱: اهمیت کتاب نزهة المقلتین در تاریخ نویسی دیوانی فاطمیان چیست؟

۲-۲-۱: نظام دیوانی فاطمیان مصر، در کتاب نزهة المقلتین چگونه به تصویر کشیده شده

است؟

۳-۲-۱: منابع ابن طویر کدامند؟

۴-۲-۱: چه کسانی از مستندات او بهره برده اند؟

۳-۱: فرضیات پژوهش

۱-۳-۱: به نظر می رسد کتاب ابن طویر نخستین منبع دیوانی فاطمیان باشد و بقیه منابع

ادوار بعد از آن استفاده کرده اند.

۲-۳-۱: نظام دیوانی فاطمیان در کتاب نزهة المقلتین سلسله مراتبی ترسیم شده است.

۳-۳-۱: ابن طویر از منابع مکتوب و اسناد اداری و نیز از منابع شفاهی در تدوین و تصویر

نظام دیوانی استفاده کرده است.

۴-۳-۱: برخی از مورخان بزرگ قرن هشتم و نهم از کتاب او بهره گرفته اند.

۴-۱: اهداف و ضرورت پژوهش

یکی از عناصر قابل توجه در بررسی تاریخ و تمدن عظیم فاطمیان، دیوان های این دولت می باشد. که وظیفه ی اداره ی بخش های مختلف دولت و مملکت آنان را به عهده داشتند. بررسی اینکه این دیوان ها چه دیوان هایی بودند و چه وظیفه ای به عهده داشتند و اینکه سهم کتاب نزهةالمقلتین در شناساندن دیوان های دولت فاطمی به چه میزان است، از اهداف این پژوهش می باشد. علاوه بر این به دلیل اینکه توصیفی دقیق از دیوان های فاطمی به زبان فارسی موجود نمی باشد، این تحقیق می تواند در رفع این مشکل به پژوهندگان این حوزه کمک کند.

۵-۱: تعریف و تحدید واژگان

نظر به وجود کلمات اساسی و پرکاربردی که در این پایان نامه وجود دارد و به منظور پیش گیری از تعبیر های مختلف در بررسی پیش رو تبیین و تشریح کلمات و اصطلاحات ضروری به نظر می رسد.

یکی از واژگان اساسی این پایانه نامه اصطلاح **ساختار** است. که برگرفته از واژه ی ساخت می باشد. **ساخت** در کتاب های لغت به معنای اسلوب، شیوه، طرز^۱ و شکل و فرم چیز ساخته شده^۲ آمده است و کلمه ترکیبی **ساختار** در لغت به معنی ترتیب و چگونگی قرار گرفتن اجزای یک چیز (جسم) یا چگونگی ساختمان چیزی آمده است.^۳

نظام هم که می تواند متأثر از ساخت در بررسی نظام دیوانی بسیار مورد کاربرد قرار گیرد کلمه ای است که معادل سیستم (SYSTEME) در زبان های اروپایی جایگاه خود را باز یافته

^۱ علی اکبر دهخدا. (۱۳۷۳) لغت نامه. تهران: دانشگاه تهران، ج ۸، ۱۱۳۷.

^۲ محمد معین. (۱۳۸۲) فرهنگ معین. تهران: امیرکبیر، ج ۲، ۱۱۴۱.

^۳ حسن انوری. (۱۳۸۱) فرهنگ بزرگ سخن. تهران، انتشارات سخن، ج ۵، ۳۹۶۳؛ غلامحسین صدری و نسرتن حکمی. (۱۳۸۳) فرهنگ معاصر فارسی. تهران: فرهنگ معاصر، ۷۲۵.

است. گاه به جای نظام معادل آن سیستم کاربرد می یابد که از واژه لاتین SYSTMA به مفهوم مجموع، مجموعه و تجمع مأخوذ شده است. واژه ی نظام نیز، هم روش به شمار می آید و هم وضع استقرار واقعیت های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی معنا می شود.^۱

واژه مهم دیگری که باید توضیح داده شود، **دیوان** است. مطابق بررسی های صورت گرفته اساس این کلمه پارسی است و معانی متعددی را شامل می شود و نزدیکترین معنای اصطلاحی آن اداره یا وزارتی است که کارهای حکومتی خاص را بر عهده دارد.^۲ دیوانسالاری و فاطمیان دو واژه دیگری هستند که در تدوین این پایان نامه مورد استفاده قرار گرفته اند؛ **دیوانسالاری**: روشی است که سازمان رسمی برای رسیدن به اهدافش به کار می برد. نظام دیوانسالاری، یک ساختار مبتنی بر سلسله مراتب دارد که بر طبق قوانین و مقررات از قبل تعیین شده عمل می کند.^۳

فاطمیان: نام یکی از حکومت های شیعی بود که توسط فرقه ای از شیعیان هفت امامی به نام اسماعیلیه تشکیل شد. آنها توانستند از سال ۲۹۷ تا ۵۶۷ ه.ق.، ابتدا در افریقیه و سپس در مصر حکومت کنند. خلفای این سلسله مدعی بودند که نسب آنان به حضرت فاطمه (س) دختر پیامبر (ص) می رسد به همین دلیل نام فاطمیان بر خود نهادند.^۴

مطابق تعاریف فوق الاشاره می توان در یک تعریف کلی، در این پایان نامه منظور از بررسی ساختار نظام دیوانی را در واقع تبیین و تشریح تعداد دیوانها و وظایف آنها، چینش و نحوه و چگونگی سلسله مراتبی موجود در دیوانسالاری فاطمیان (۳۵۸-۵۶۷ ه.ق.) دانست.

^۱ محمد آراسته خو. (۱۳۷۰) فرهنگ اصطلاحات علمی- اجتماعی. تهران: گستره، ۵۲۹.

^۲ حسن انوری، همان، ج ۴، ۳۴۸۹.

^۳ بروس کوئن. (۱۳۷۲) درآمدی بر جامعه شناختی. محسن ثلاثی، تهران: فرهنگ معاصر، ۲۷۸.

^۴ فرهاد دفتری. (۱۳۸۰) تاریخ و عقاید اسماعیلیه. فریدون بدره ای، تهران: فرزانه روز، ۱۱۱.

۱-۶: معرفی پیشینه پژوهش

به دلیل جایگاه ویژه ای که خلافت فاطمیان در فرهنگ و تمدن اسلامی به خود اختصاص داده است، تاریخ آن از جنبه های مختلف سیاسی، اجتماعی، هنری و غیره مورد توجه محققان و پژوهشگران قرار گرفته است اگر چه این محققان در کنار پرداختن به جنبه های مختلف این دولت به ساختار سیاسی و اداری آنان نیز توجه کرده اند، اما بصورت جامع و کامل در زمینه دیوان های فاطمیان بر اساس کتاب ابن طویر تألیفی انجام نشده است. در اینجا به برخی از پژوهش هایی که به نوعی به دیوانهای فاطمی نیز توجه کرده اند پرداخته می شود.

– **الدولة الفاطمية في مصر** (تفسیر جدید) نوشته ایمن فواد سید^۱ از جمله مهم ترین کتاب هایی است که طی نوزده فصل تاریخ دولت فاطمیان را از نظر سیاسی، اقتصادی و اجتماعی و ... به صورت مفصل مورد بررسی قرار داده است. قسمت مهمی از این کتاب همان مقدمه ی وی بر کتاب *نزهة المقلتين* است که توسط اسماعیل باغستانی-به عنوان پایان نامه ایشان- ترجمه شده است. این کتاب همچنین تأسیس دولت فاطمی در مغرب و انتقال آن به مشرق، دوران خلفای مختلف و سرانجام اضمحلال آن را مورد بررسی قرار داده است.

یکی از بخشهای مهم این کتاب مربوط به دیوان های فاطمیان است. اگر چه نویسنده توضیحات ارزشمندی در مورد دیوان های این دولت ارائه داده است، اما نکته قابل توجه اینکه وی صرفاً چند دیوان را مورد بررسی قرار داده و از دیوان های دیگر تنها یک اسم را ذکر کرده است ضمن اینکه از برخی از دیوانها مانند دیوان کراع و دیوان برید، نیز اسم نبرده است.

^۱ ایمن فواد سید. (۲۰۰۷) *الدولة الفاطمية في مصر* (تفسیر جدید). قاهره: المكتبة الاسرة.